

1

KRKONOŠSKÉ NÁŘEČÍ

aneb co to je, když se řekne...

www.krnapp.cz

Ministerstvo životního prostředí

STÁTNÍ FOND
ŽIVOTNÍHO PROSTŘEDÍ
ČESKÉ REPUBLIKY

Tento projekt je spolufinancován
Státním fondem životního prostředí ČR
na základě rozhodnutí ministra životního prostředí.
www.mzp.cz www.sfzp.cz

Úvod

Nádherné krkonošské nářečí, postupně stírané industrializací podhůří, příchodem nových osídlenců a konec konců i působením médií! Mluva, jejíž svéráz je navíc léta zkreslován, nesprávně parodován a karikován! V čem je její pravé kouzlo které „donnes tervá“?

Říká se, že šířku jí daly daleké výhledy a prostor, ale není to tak dlouho, co jsem jistého renovovaného profesora češtiny a znalce krkonošského folklóru mučila tvrzením, že celé to nářečí není nic jiného, než lenost vyslovovat. Není divu. Zkuste se třeba vyškrábat s praseckou nůšej na kopec a uvidíte jak vám, pro námahou se krátící dech a pletoucí se jazyk, půjde ono zdvojené el a en snanno. A stejně tak u namísto vé a el – jak poudám, řeknete i užice místo lííce. Anebo to pěkně krátké oj namísto koncovky ovi, ať tátoj nebo strejcoj, voni vám budou docela dobře rozumět. Ostatně i tenhle slovesný infinitiv na ť, není to jen zkrácené starobylé ti, kterým bylo dobře mluvit v jazyce vznešeném? A jak si s chutí vydýchnete s tím známým vsuvným el! Ostatně právě na něm se nejlíp pozná, kdo tohle nářečí opravdu umí a kdo ne. Jaképak dlouhé éééé – v Měrklouje pérší na smérkový pérkýnko, to by přece stálo honně námahy, čiberž takle by to horáci nikdá nepoujeďali. Dycky jen tak kraťounce, nenápanně. A v sedmém pádě koncovka ej? To už umí jen horáckou mastěj mazanej jazyk. A naverch pro Pražáky eště dertek jazykolamů – třá „mejlo spallo velle umejvalla“, „vylou tu merkeu z poliuky užicej“, anebo ono slůvko, kterým Čech tak rád zakleje, a které má tady na horách podobu téměř univerzitní – „peddel“.

Kouzlo krkonošské mluvy ovšem nespočívá jen ve svérázných výslovnosti a gramatice, ale i ve zcela jedinečné slovní zásobě, bohatosti metafor, rčení a úsloví i v obrovském humoru a vtipu. Nezapomenu na jilemnického pana profesora, kterému jsem s údivem popisovala onu úspornou, dvouotvorovou „stereo“ variantu zařízení, které na horách eufemisticky nazývají „šémrůn“, tedy zkratkou onoho známého „kam i císařpán chodil pěšky“. Bezelstně se na mě podíval. A víte, jak se tomuhle typu u nás na horách říká – dvouhlaňovej!“

Že horák tu a tam použije nějaký ten pepnější výraz? Inu, ani s ním se život nemazlil a jak praví klasikové – sprostý slova jsou střelný modlitbičky proti sprostáctví a štavnatý slovo je na mizérii hůl. Když fouká a padají trakaře, řeknou Pasečáci že je prasecky. To slůvko docela dobře slouží tam, kde si ostatní Češi zvykli říkat jiné příslovce – hrozně. A tak je leccos i „prasecky krásný“ – a nikdo se tu nad tím nepozastaví. Naopak. Protože se tu i svérázně stupňuje, jsou s to říci zdejší Zapadlí vlastenci, že svítí i „přeprasecký lůny bledá zář“. Nu což, nejní to přepěkný? Naproti tomu věci nemilé bývají v řeči ulehčovány, jak to jen jde – a tak se „milá rakev klade do milýho hrobu“ a taky jen málokde bývali lidé tak starozákonně cudní, jako právě na krkonošských horách. Snad tu ani nebylo slýchat opravdu sprosté nadávky. I o tom nejstarším řemesle na světě se tu řeklo jen „mají tam slečny“. A to nejpeknější pojmenování ze všech – ať pro hochy nebo pro děvče? Voňátko. Slovníček k cestě do Krkonoš už dávno nejní potřá, ale uslyšíte-li náhodou – „zas už se ten utřejch s tím nemrátem bennožej v rákvič, pelhoněj louku a motaj po vokopištěti“, můžete si být jisti, že šlapete mimo turistické cesty.

Breberka

Když se řekne breberka, začneme se většinou ošívát a prohlížet, kde co po nás leze. S breberkami se to má v češtině podobně jako s omrvinkami ve slovenštině, jenže ty naše jsou živé! Obojí ale vyjadřuje velmi eufemisticky něco drobného, ne zcela vítaného, možná i s lehkým odporem sledovaného osobami čistoty a pořádku milovnými. Breberky jsou zkrátka jakás hemžící se žoužel – jenže to by ani nebyla zvukomalebná čeština, aby žoužel nebylo spíše potvorstvo vodní, už ve zvuku toho slova si lehce ve vodě plynoucí, případně i lehce slizké. Zatímco stěží polapitelné breberky – tu vykuknou z vlasů, tu štípnou do ruky anebo velice rychle pobíhají kolem nás světem přírody. Zkrátka breberka je výraz pro blíže nezjištěného droboučkého tvora, který většinou nestojí za velkou pozornost; a lze říci, že to je i výraz humorný a laskavý, rozhodně laskavější nežli třeba odporně znějící veš.

S breberkami ve vlasech si dokážu docela dobře představit svátého Františka, patrona ekologů. Ostatně on to byl, kdo vrátil veš do své hlavy se slovy „veleb se mnou Pána“. Jenže! Na krkonošských horách řeknete-li breberka, pamětníkům se objeví před očima štamprlička jako malovaná, neboť vězte, přátelé času vína, trnek i švestek, kteří přejete dobrému napití, že breberka je i kořalička. Kampak by šeterní horáci přišli

s drahým šňapsem? A tak vyráběli lihuprosté i alkoholické nápoje nejen z bylin, ale doslova z kdečeho – i ze šišek! Nu a kdysi populární breberka? To se do hrnce nasypalo pár hrstí suchého chleba, přidalo asi půl kila kostkového cukru, původní recept praví „z homole“, vše se zalilo tak pěti šesti litry „studniční“ vody a vařilo až do úplného rozvaření chleba. Pak se nechalo tak osm hodin odstát, přelilo do lahví se širokým hrdlem, ovázalo plátnkem a nechalo alespoň tři týdny kvasit u tepla. Když se všechn kal usadil u dna, byla breberka vykvašená a hadičkou se mohla stočit do lahví. Někde ale nestáčení a jedli rovnou, jen trochu ohřátou, místo kysela. Pro zahřátí. A původ toho slova? Jedno vysvětlení zní, že je nejspíš tam, kde má původ i brabenec, polská mrůvka i ruský muravěj, latinské formika či řecké formás – u mrviti, hemžiti se. Možná ale vzniklo podobně jako brebentit, repetit, remcat, rebonit i reptat, brebencovat i brebenit – tedy nesrozumitelně a rychle mluvit, tak řečeno hemžit se slovně! A jestli se té horské kořaličky začalo říkat breberka proto, že po ní huba nesrozumitelně breptala, anebo proto, že časem jako by vám nohy mravenčily, nebo po vás přímo lezly breberky? No, raději si dejme modřínovou rezkovačku, růžovku z jeřabin, enciánku, vořechouku anebo lesňák – tedy co v létě les dal – vznešeně znějící a výtečný likér chudých.

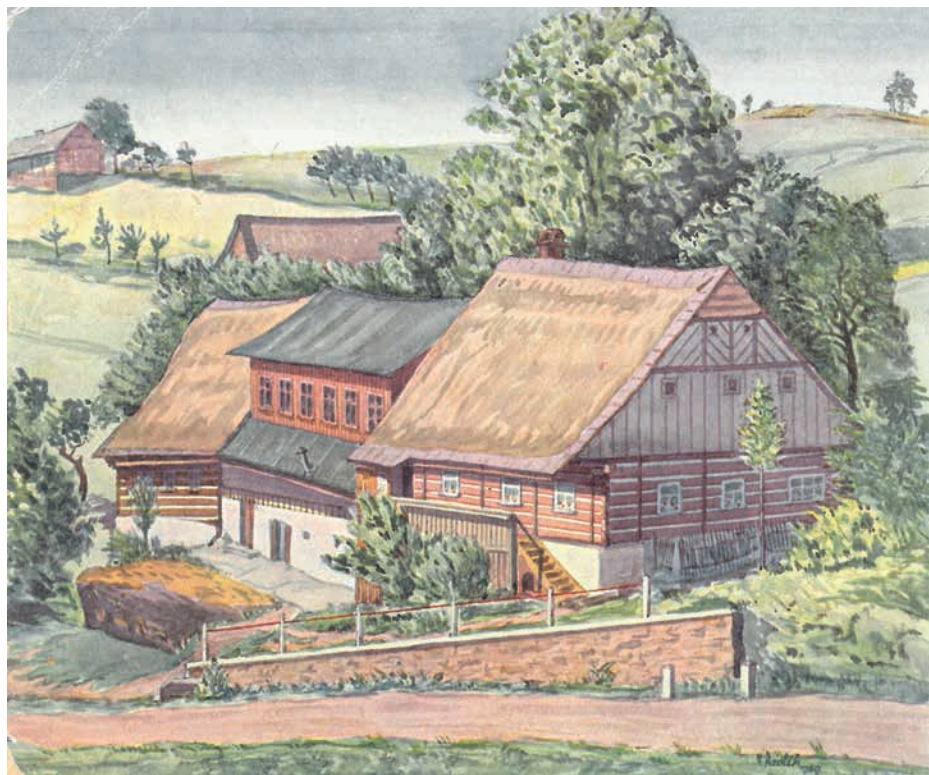

Břečka

Ať to vezmeme jakkoli, břecha dnes nepatří ke slovům vyvolávajícím příjemnější představy. Dokonce ani dvakrát znělé slovo to není. Chce se mávnout, inu taková břecha to je, a hned naskočí představa řídkého podzimního blátíčka, takto marastu – lepivého a nepříjemného. Jenže vždycky tomu tak nebylo! Břečka za onoho času sloužila i pro zahřátí. To bylo tak: vyrábět špiritus z brambor nebo ze žita, to byla pro chudé horáky příliš drahá záležitost, a tak kromě vína ze všech možných bylin, rosolek z nejrůznějšího ovoce a kořalek, pálených dokonce i ze šišek a z tvrdých kůrek chleba, nechávali si zkvasit namísto piva takzvanou břechku, březovou šťávu. Odtud i to jméno. Písmák Jan Zeman ze Stanového si roku 1862 o břechce zapsal: „Na jaře, když začala stromy proudit míza, tak ten, kdo chtěl točit břechku, nadělal sobě, jak se říkalo, cívek – březových trubiček. Ty se udělaly tak, že se z bezových větví odstranila dužina. S sebou se vzal velký nebozez, cezák, mísu a šlo se do háje, kde byly velké břízy nebo javory. Asi čtyřicet centimetrů nad zemí se vyvrtalo do stromu několik děr, tak asi dvanáct, patnáct centimetrů hlubokých. Bezové trubičky se opatřily troškou koudele nebo slabým plá-

týnkem a zatloukly do vyvrtaných děr. Pod trubičky se položil na mísu cezák a míza začala za okamžik téct. Pro nakapanou mízu se chodilo až dvakrát denně – ráno a před večerem. Doma se nalévala do soudku, a když byl plný, tak se míza odkrývá nechala kysat asi čtyři týdny – a už se břecha mohla pít. Chutnala kysele, ale pro někoho, kdo neměl na pivo, lahodně.“ Někdy se do břechky přidával i hřebíček a nové koření; javorová břecha, čerstvě natočená, chutnala sladce, kdežto březová ostřeji a přidávala se také do jídel místo vína. Časem se ale břecha začalo říkat i sladké šťávě z rozvařených hrušek a jiného ovoce a také nevykvašené šťávě z hroznů.

Při výkladu slova břecha můžeme vyjít i ze tvaru bačka, z keltského brak či staroirského brach – slad. Ruské brága a ukrajinské braha dodnes značí domácí pivo a medovinu. Také mladince a první sladině se říká břecha a od tohoto slova není daleko ani k bryndě od brýzgat – stříkat, špláchat i prýštit jako míza ze stromů. Jenže čerstvě natočená březová břecha, jak víme, chutnala kysele, a tak není divu, že často se tohle pěkné české slovo užívalo a užívá i pro špatné pivo.

Zemanův statek ve Stanovém ↑
Hospoda Na Prdku v roce 1910 ↓

Hospoda Na Prdku v Pasekách nad Jizeorou [↑](#)
Čamburína [↓](#)

Čamburína

Pro mapy a turistické rozcestníky kraje Západočechy se ta hospůdka jmenuje Na Perličku. Po napoleonských válkách bylo při silnicích na Vysoké a ke Kořenovu kovárna dost a dost a jedna malička vyrostla i při staré cestě od Sklenařic k Rejdicům. Prý ale měl její majitel k té živnosti ještě i tak řečenou putyku, prodej kořalky oknem na zápraží rovnou ze soudků. „Jen takovej prdek,“ říkával – a tomu domku s hospůdkou už nikdo jinak neřekl. Ve třicátých letech koupila Prdek rodina Hlouškova, Prdek dostal sál a kuchyňku a na celý život sem tehdy přišla z Vlastiboře k pěti dětem a k hostinské živnosti legendární Marie Hloušková. Na podzim, ještě než napadl sníh, se od Espéra přivezlo tak čtyřicet půlek kvasničáku, navozilo se uhlí a dříví a bylo postaráno na celou zimu. Narážet musel umět kdekdo a peníze se tu házely jen tak do šuplíku. Zdejší kozí hody s kozími párky, nejdlejší jste lepší! A čamburína, kterou nenajdete nikde jinde na světě? Staré hospodské stoly, jakých ještě na Prdku pár mají, to jsou vlastně delší, nešířší „bedny“ s dlouhým, nahoře širším, dole užším nohama a deskou jen co

by dva proti sobě pivo odložili. Stávaly u dlouhých lavic podél stěn a dodnes stačí svrchní desku sundat, nožky na jedné straně trochu podložit a stůl se změní v paseckou ruletu. Do zářezu v užší postranici stolu se vloží palička omotaná kolem nožky tkanou šňůrkou, trhnutím se roztočí, pak prolézá otvory v dřevěných „zídkách“ uvnitř stolu z „levnějšího“ pole do „dražšího“ a poráží maličké, jako na půdorysu mlýna rozestavěné kuželky – za deset, za dvacet. Pak zase podložené špalíčky zpod jednoho konce stolu pryč, šup desku na stůl a spočítáme to! Kde se ta hra na Prdku opravdu vzala, už nikdo neví. Vypráví se, že ji snad vymyslel některý ze soustružníků dřeva z dola z Havírny, kde se vyráběly i dřevěné knoflíky. Čamrda, to byl knoflík s dřevěným nebo kostěným podkladem, který se dal snadno roztočit, jak se to ostatně zachovalo i v jednom pěkném českém úsloví; čamburína se v Čechách říkávalo jistému zařízení na sázkovou hru s čamrdou. Ale protože čamburína se nehraje nikde jinde na světě nežli právě v pasecké hospodě na Prdku, pořádají tu čas od času i čamburínová mistrovství světa.

Čudlák

Čudlák je slovo téměř zvukomalebné a patří do parádního arzenálu češtiny, i když vznešenosti mnoho nepobralo. Co mu ale bylo ubráno na vzletnosti, to nahrazuje jistá kurióznost a laskavý vtip. My Češi máme čudlák rádi, i když úplně přesně nevíme, co to vlastně je. Nebo možná právě proto. Ostatně, když si v Praze před léty češtinou okouzlený americký beatnický básník Alan Ginsberg sepisoval svůj vlastní slovníček odposlechnutých slov, která si ho získala, na jednom z předních míst se skvěl čudlák. Je to taková rolnička na prastarém ustrojení naší mateřštiny, zato je mu ale dáno označovat mnohé věci, pro které přesný název honem ne a ne najít. Jde tedy o slovo velmi pomocné. To takový rendlák, kventlák, obrtlák, rudlák či knoflík, to je jiná, i když i čudlák měl své předměty, které zcela nezaměnitelně označoval. Ty se ale téměř ztratily ze světa se zánikem řemesel, do jejichž slovníku patřily, a tak se zhusta užívaný čudlák zkrátka přenesl na cokoli, co původní funkci jen trochu připomínalo. Krkonošské řemeslo stavařské, tedy stavění tkalcovských stavů, mělo čudlák jako zarážku či volnou pomocnou dřevěnou rukojeť, která se vkládala do příslušných

zářezů vratidel, aby se jimi dalo otáčet. Vratidla, to byly dva velké válce; na jeden se navíjela osnova a na druhý utkaná látka. Podobně užívali čudlák i vltavští voraři, hlavně díky jejich květnatému slovníku se čudlák i v přeneseném slova smyslu udržel dodnes. Na Valašsku ščudlik bylo přímo vratidlo, tedy válec na soukenickém stavu, a říkalo se tak dokonce i rumpálu. Původně ale štidly, či v Polsku ščudly, byly chůdy. Tedy pomocné žerdě či rukojeti – a jsme opět u původní funkce čudláků. Na Hané ščódlovat značilo naprázdno tahat za rukojeť pumpy, než začne téci voda, a to už je jen krůček k nejčastějšímu současnému významu čudláků, totiž tlačítko či spínač. Čudlák je zkrátka něco, co vystupuje, vyčnívá, ale nikoli bez důvodu, součástka veledůležitá, která si přímo říká o svou funkci. Přece, za co třeba vytahujete šuplík? Inu za čudlák. Ale vysvětlíte to cizinci. A je-li v Čechách nějaká osoba nazvána čudlou? Rozhodně nejde o nadávku, spíše o laskavé označení někoho, kdo si je jaksepatří vědom své důležitosti, ale úspěch právě na něm nestojí ani nepadá. Má se to s ním asi tak, jako má roztomilý čudlák daleko do páky.

Čiberž

Čiberž je slůvko češtinu kořenící jak tou průraznější, ostřejší směsicí souhlásek, tak i voňavým příděchem vsuvného „e“, které ostatně dokáže obrátit v tradiční krkonošskou specialitu i leckteré slovo spisovné. Čiberž, to je buďto anóbrž, anebo nébrž – či tedy v současné češtině nýbrž. Obojí bylo a je užíváno i ve smyslu stupňovacím s významem „či spíše“. Ono nestačilo našim předkům jen zvážít své sdělení: utíkala – ano, přímo se řítíla, případně: utíkala, ne – přímo se řítíla. Dodali brž, mezera mezi slovy časem zmizela a nová spojka byla na světě. Staročeské brž, brže či brzcě je druhým stupněm od brzo – tedy původně znamenalo doslova „dříve“, „spíše“ ve smyslu spěchat. Stejný význam má i nářeční chodské barem. Brzy značilo i rychlý. Brzy, to bylo

v krátkém čase, stejně jako latinské brevis. Polské bardzo přidalo ještě význam „velmi“ a z ruského barzoi pochází i název pro ruské chrty, jedny z nejrychlejších loveckých psů vůbec. Nu a takový ptáček brhel či brhlík, to je zase jeden z nejrychlejších šplhavců v ptačí říši. Anóbrž, nýbrž a čibrž, tedy po krkonošku čiberž, to ale nejsou jen tak ledajaké spojky. Je v nich moudrá prodleva, čas na rozvahu, zda přeci jen nechceme to naše sdělení nějak upřesnit a dát mu větší váhu. Možná i proto z překotné češtiny současnosti tak rychle mizí. Čím dál víc je nahrazují pouhé modální částice s významem opravným, slova plevelná, neustále omílaná už jen ze zvyku. Kampak se ale takové vlastně, teda a jako hrabe na čiberž!

Debrný

Jadrné slovo debrný nemá pražádnou souvislost s přídavným, barvu určujícím jménem barnavý a nemá nic společného ani se slovesem brnět. V místních názvech najdeme po Čechách Debrných, Dobrných, Derbníků a Debří dost a dost – na Šumavě, na samé hranici, u Soběslavi, v Kokořínském údolí, za Boleslaví i u Kralup. I na Trutnovsku jich bylo a je hned několik. Všechny názvy – jak toho šumavského kopce, tak všech ostatních vsí a osad – byly původně jen určením vlastností jistého místa v krajině. Nářeční středočeské dejbří označovalo srázné údolí nebo i hluboký výmol, tedy vymleté místo. Moravské debřa či gebra byl rovněž příkrý úval, roklina nebo zmola. Už ve staroslověnské, slovenštině a dalších slovanských jazycích existují výrazy dobr, debra, deber či depr. I praslovanština a ještě dříve před-slovanština měly kromě výrazu d'br i dhut – hluboký. Vřak litevština má dodnes duburys (hlubina či jáma) a dibus (hluboký, protáhlý) a lotyšské debra znamená bahno. Původní smysl všech těchto substantiv ale byl výmol, neboli jak pěkně staří Čechové říkali hlubáň – místo vymleté vodním vírem nebo příliš silným proudem, a to nejen v řece, ale i na lukách, když přes ně při povodních teče

voda. Posléze se tak začalo říkat také výmolům, které na úbočích kopců způsobily dešťové přívaly, i stržím – svahům, které strhla voda a vytvořila tak ve stráních hluboké jizvy. Nu a kdo zná třeba Debrné u Hostinného, onen široký, rozlehlý říční náplav, luka, přes která se hnávaly vzdušné vody Labe, nebo Debrné u Mostku, poměrně hluboké údolí, nesoucí patrné stopy po činnosti vody, i příkřejší úval nad Trutnovem, který vytvarovala voda řinoucí se z kopců, jistě bude souhlasit s tím, že jedno jako druhé jest místo jaké? Inu Debrné. Škoda jen, že to poslední jmenované v sedmdesátých letech zaniklo; jak vesnička toho jména, tak i zelený úval, na jehož stráních se rozložila. Zavezli ho jedovatým popílkem z poříčské elektrárny a dnes už po něm není ani památky. Ještě že ta druhá „debří“ zůstala. Táhne z nich kořená vůně lesů, zelenají se louky a ze strání tam stékají stříbřité pramínky vod. A když se pod horami na otázku „kampak na houby?“ začasté odpoví „...ále někde k Debrnému“, je to pojem rozlehlý, široký a hluboký jako to dejbří. Ostatně Debrné bývalo i Olešnické, i to u Starých Buků. Slyšíte tu krásu češtiny a cítíte tu vůni krajiny? Starobucké Debrné...

Devíti-podlahová bába

že jemňoučké francouzské Crepe de Suzet, palačinky se zavařeninou nebo s krémem, narovnané na sebe a krájené po způsobu dortů na díly. To v Krkonoších se o Vánocích strojila devítipodlahová bába! Namoutě, jméno jako pro pověstnou paní Hlouškovou, někdejší majitelku pasecké hospody na Prdku! Jenže „dolková“ bába má do potouchlých horáckých příšlapků daleko. Základ označení bába má podobný původ jako dnešní bábovka. Například v Polsku se dodnes peče takzvaná bábka, podobně jako na Rusi i jinde po Evropě. Také italské panettone je vlastně onen slavnostní „sladký chlebiček“ – okrouhlá vysoká buchta z těsta plného různých krajových přísad a často i od počátku zapracovaného tvarohu. Také v Čechách mívala bába podobný tvar a recept na pečenou žemlovou bábu si opsal už roku 1465 i farář Jan Šebířovský z Lukavce. Nářečně se bábovka dodnes objevuje jako babůfka, bábovica i babník; babe nebo bebe mají i v sousedním Bavorsku a v polštině jde i o označení pro „formi do pečenia bábki“.

Výklad slova bába či bábovka vychází z pápa čili kaše. Epflbába byl na jižní Moravě nákyt z chleba a kousků jablek, tedy něco mezi kaší a pečivem. Bác se říkalo kromě nákypu i velkým vdolkům, a to už jsme skoro u té krkonošské báby, která nesměla chybět na žádném vánočním stole. A proč devítipodlahová? To proto, že devět a sedm jsou čísla magická, však u mnoha slovanských národů se dodnes dodržuje tradice devíti různých pokrmů na štědrovečerním stole, z nichž každý měl dodat strážníkovi jinou moc. Nu a chytří a šetrní horáci spojili všechny tradice dohromady – i ten tradiční vysoký tvar bábky, i tu čarovnou devítku s různými pokrmy, i ten velký bác. Devítipodlahová bába byla prý nad všechno pomyšlení. To se upekly dolky z vejražkovy mouky, na první dolek se dal kozí sejra, pak zas dolek, na něj slívy a zas dolek a mák, pak dolek a hrušky a zase dolek a mrkev s medem, pak dolek s japčišťatama, dolek a červený zělí, dolek a tvaroh a nakonec dolek a perník. Nu a když co zbylo, až do Štěpána se mohlo futrovat.

Facalík

Tohle slovo má základ v latině, ve které facio znamená tvář, a upomíná na časy, kdy si staří filozofové otírali jemným kusem látky obličej zpocený při učených disputacích, jak prý je to učil moudrý Plinius. Činili tak ale už staří Řekové, pro které byl onen kus šatu čili šátek módním doplňkem a utírat si do něho nos by bylo bývalo krajně nevhodné. I po mnoha staletích si zachoval svou noblesu, ve všech obdobích a stylech byl znakem důstojnosti a urozenosti, jen s módou se měnil – tu byl maličký, krajkový či batistový, tu veliký a nádherně vyšíváný, vždy přepychový, jaksepatri drahý, a tudíž cenný. Tuto vznešenost si časem přinesl i do slavnostního lidového kroje – šáteček vyšíváný se dával z lásky, děvčata ho držívala v rukou jako vizitku svého umění, jako vzácná zástava se dostal i do lidových písniček. Ani zpěv a tanec se bez něho neobešel. Však na Chodsku je dodnes součástí dívčího kroje i „vejskáček“, šáteček, kterým se při tanci točilo nad hlavou. Nicméně ještě na konci 16. století platil pro prostý lid zákaz užívání „kapesních šátků“

a zrušila ho až Marie Terezie. V oné době sice rozšíření šňupavého tabáku už přivedlo kapesníček až k nosu, ale za neslušné stále platilo používat takto kapesník na veřejnosti. Slavné panovníci se však hrubě nelíbilo, že její armáda si utírá nosy do rukávů nově zavedených jednotných uniforem, a tak se stal kapesník povinnou součástí výstroje – pro oficíry lemovaný krajkou, pro obyčejné vojáky z lepšího kusu plátna. Nosíval se zastrčený za manžetami kabátce, a to ještě na celou výšku manžet nechala císařovna našít řadu knoflíků, aby se vojsko vskutku odnaučilo otírat do nich nosy. A kupodivu; ta řádka knoflíčků zůstala u rukávů pánských sak dodnes, stejně jako je jejich součástí i drobný kapesníček. Facalík je tedy kapesník. Rozumí se ale spíše ten velký, praktický, do kterého se daly svázat buchy a leccos jiného, nač by bylo parádního šátku na hlavu škoda. Je to tedy ten obrovský kapesní šátek, kterým si, jako na počátku slavní filozofové, otíral čelo i velký Satchmo a také své „facio“ božský Pavarotti.

Horní Štěpanice v roce 1974 ↑
 Klášter v Hostinném v roce 1903 ↓

Hančlata

Naše tělo má některé části tak řečeno bytelnější a pevnější a některé choulostivější; zápěstí je jedním z nich. Po téhle části ruky se na jedné straně chtělo, aby byla ohebná a uměla se chovat uvolněně a lадně, a jindy zase, aby byla jaksepatří pevná a vydržela i zátěž a námahu. Zápěstí, které skrývá málem kabelové vedení nervů, žil a tepen, skrze které se vyživuje a oživuje ten úžasný nástroj, kterým je lidská ruka, bylo tedy třeba chránit, zpevňovat i protěplovat. Právě k tomu sloužily nátepničky. Bývaly rozměrů a tvarů nepřeborných: velké písákové se jako textilní obal rukávů při psaní, nejčastěji z tzv. klotu, staly přímo atributem malých úředníků. Dámské nátepničky bývaly síťované, pletené, tkané i krajkové, lemované korálky, z dlouhých bezprstých rukaviček po loket se zmenšily v miniaturní roztomilé drobnosti rovněž podléhající módě. Bývaly a dodnes jsou i kožené, často obité cvočky, pro zápasníky

i střelce; z měkkého froté jsou pro tenisty, cyklisty i mnohé další sportovce, kteří jimi zároveň otírají pot. V Krkonoších se nátepníkům souhrnně říkávalo a říká „hančlata“ a původ toho slova hledejme u zdobněliny od německého der Handschuh – rukavice. Jenže... Nejen hančlík na zápěstí, ale i hanzlík, honzík nebo janek sloužil k ochraně a proteplení pro změnu zadečků dam, ještě nežli se i tohoto kusu oděvu zmocnila móda. Byl to polštářek uvazovaný pod sukni v časech, kdy ještě spodní prádlo nebylo příliš frekventované, a ani kostice korzetu při sezení pak tolik netlačily. To až později se z honzíka stala móda, která zvětšila a opticky zpevnila dámské pozadí. Ale vraťme se k hančlatům! Jistěže i první lyžaři je nosívali a je jen dílem náhody, že název této nezbytné součásti i současného sportovního vybavení dodnes připomíná jméno nejslavnějšího českého lyžaře – Bohumila Hanče.

Haverlant

„Děti jsou boží požehnání,“ říkávalo se na horách, ale platívalo i úsloví „Čeho je moc, toho je příliš“. Zvláště u těch nejchudších býval dětí v chalupě celý mandel a tatík obstoupený rotou potomků málem vypadal jako císař pán obklopený tělesnou stráží. Drabant býval vskutku označením osobní stráže šlechticů, německy drabant či trabant značilo pěšáka a drába; drábec či drabina byla původně žerď praporec, což se posléze přeneslo na osobu, která ji nesla. Rabuše se ještě dodnes na Valašsku říkává holím a lačkám, na které se dělávaly zářezy, třeba podle počtu ovcí svěřených bačovi. Dochovala se ovšem i slovesa drabovat a rabovat – drancovat a loupit, a to už je jen kousek k raubířům. Inu, ne vždy měli panští strážníci a posléze členové osobních gard dobrou pověst. A ječící a alotria vyvádějící klubko dětí, ve které se rázem může změnit před chalupou nastoupená tatíkova jednotka? Raubíři, drabantí, haranti i haverlanti, tolik etymologie. V Čechách se ale harant jako označení pro nezvedené děti vžil ještě z důvodů zcela jiných. Harantové z Polžic a Bezdruzic byli starým českým vladickým rodem. Jiří Harant zakoupil roku 1553 tvrz Týnec

a Klenovou, byl čtyřikrát ženat a z těchto manželství zůstalo naživu třináct dětí. Narodily se do těžké doby zápasů o víru; Jan Jiří starší emigroval kvůli víře roku 1628 do Bavorska, kde sepsal paměti, které jsou svým pojetím deníkových zápisků cenným a střízlivým svědectvím těžkého pobělohorského období. Píše, že „musel z domu svého na poručení císaře Ferdinanda II. pro náboženství evangelické pod obojí, nemohouc srdcem náboženství pod jednou přijít, ke kterému nám císař přistoupiti, a je za samospasitelné přijíti, poroučel“. Zato jeho syn Kryštof Vilém to dotáhl v císařském vojsku na generála a nejvyššího vojenského velitele v Čechách. Nejznámější z dětí, Kryštof Harant, cestovatel, spisovatel, politik a voják, malíř i hudebník, byl po Bílé hoře popraven na pražském Staroměstském náměstí s ostatními českými pány. Jeho vdova se však, prý aby zachránila alespoň část velkého rodového majetku, vdala za nejbližšího Harantova přítele Heřmana Černína. Ten ale všechny děti přísně vychoval v katolické víře. A tak se i staré a vážené jméno šlechtického protestantského rodu stalo neuctivým označením pro děti, které velkou čest své rodině nedělají.

Hubník

V Marholdově Krkonošské kuchaře se píše, že snad nejstarší záznam o úpravě hub v horách krkonošských pochází z časů, kdy se ještě pálivaly milře a pojednává o roštění a rožnění hub venku nad otevřeným ohněm. Nad žhavými uhlíky byly nabodnuty na větvi nebo položeny na spletených větvích kloboučky nahoru a na nich pak kousíčky špeku, aby se tuk a vůně do hub vsákly. Na Krkonoších se nesbíraly jen hříbky, kozáci, křemeňáci, borováci, lišky a bedly, ale i – jak se na horách říkalo – psí houby. Čirůvky, šafránky i májovky, ze kterých se připravoval výtečný „ovar“, z kotrčů falešná dršťková polévka, z mlynářek a václavek guláš, z růžovek kyselá polévka, z penízovek houbové lívance, z podtrnek a bedel kmínem kořeněné škvarky na chleba. S houbami se pekly koláče, dělaly noky i šišky, krupník i jahelník a také chlupaté knedlíky. Nejslavnější byl ale na Krkonoších hubník, hubanec či houbovec. A jak o něm vyprávěl strejc Florián Ďoubalíku z Vysočtě? „Von hubník nejní žánný laciný jillo, dyž má bejt dobrej a takovej krapet vostřejší, ale do tohodletoho vašeho neřádu zrouna škoda foroty, protože pečeněj hubník

má bejt z řibku, křemeňáku a podmásliku a můž přidať nákou tu lišku. Houby dromně nakrájete, vomejte, poduste na másle a přidejte štipek kmínu a soli, aby pustily vodu. Takle udušený dejte do hernku, kde máte namočený asi šryry tverdy housky, nastrouhanou cibuli a česnek, honně vopepřte, pak do tý kaše vražte pár vejcišťat a asi štyry žíce rozpuštěného másla. Housky, ty se namáčeť v dobrym mliku, až je z nich taková malta. Taky to eště můžete nastavit krupicej, dyž je vás k vobědu vic, protože hubník nakyne jako buchtá. A tolleto všecko pěkně v hernku rozšmelcujte a tu kaši vlejte do vymaštěného kuthanu. Sterčte to do trouby, ale moc nehicujte, aby se hubník asi tak hodinu pomalu pek'. A už za chvíli máte v celý chalupě vůni, až se vám dělaj sliny z huby. Vite voni sou vlastně hubníky dva, ten letní je takovej sjetlej a zimní ze sušenejch hub je tmavej – a eště vám řeknu, že co vy máte v košku, to sou prašiuuky přeprasecký.“ Inu, v Krkonoších nebylo nikdy o opravdu dobré houby nouze a strejc Florián, to byl moudrej muskej. Však se kdysi po celých Čechách říkávalo o chytřím člověku: Víť on jména houbám!

Chlapice

Chlapice se odedávna říkalo na Krkonoších bylině, která pomáhala vyhojit bolesti, horkost i rány, ale hlavně získat rychle zpět ztracenou sílu. I botanické jméno tužebníků jilmových jako by dávalo na vybranou, co vše má utužit anebo po čem zatoužit. Je to rostlina opravdu vytrvalá, vytváří bohatě větvené trsy a její hranatá, až dva metry vysoká lodyha se dělí v bohatý a složitý „kružel“ kvítků, tedy v poměrně neobvyklý typ květenství vrcholíku. Její účinky jsou vskutku téměř zázračné a květy báječně mandlově voní, však v angličtině tužebníku říkají Meadow Sweet – sladká luční vůně. Miluje vlhká místa a hledačům vláhy prozradí i přítomnost proudící spodní vody; najdeme ji blízko prameništ, v podrostech lužního lesa, na náplavech i vlhkých lukách. A pokud ještě stále nevíte, která že bylina to je, pak vzpomeňte na vysoké metlice s chomáčky smetanově bílých kvítků, které ve vlhkých příkopech podél silnic provázejí vaše letní putování. Nálev i odvar z květenství chlapice platil na ledviny i žlučník, revma i chřipku, tišil křeče a přiložené zelené listy na Benecku spolehlivě léčily i bércové vředy. Už kolem roku 1832 se podařilo v tužebníku objevit salicylové látky s obdobnými účinky, jaké má z vrbové kůry poprvé

v roce 1896 synteticky vyrobená kyselina acetylsalicylová, základ analgetika a anti-pyretika Aspirinu, na který získala v březnu 1899 patent německá firma Bayer & spol. Tužebník byl i bylinou kouzelnou, u starých Keltů dokonce posvátnou; staří druidové ji stejně jako jmelí sekali za úplňku stříbrným srpem. A když nastala svatojanská noc, věřilo se, že světec v chlapecké podobě se vydává na pouť zemí a tam naděluje, kde mu v předvečer jeho svátku ustelou z devatera kvítí postýlku. To se postlalo na bílou plachetku mezi trnože stolu a věřilo se, že tam Jan Křtitel v noci ulehne a odměnou za nocleh nechá na postýlce drobné dárečky dětem. Magickou moc měly byliny trhané o svatojanské noci! Někde se z nich také věštilo, chránit měly před bouřkou a dobytek před nemocemi, jejich kouř působil proti čarám a po vodě puštěný svatojanský věneček, to už jsme skoro v pohádkách. Bývalo kdysi všeobecným zvykem vítat hosty „kvítí po zemi stlaním“, jak píše i Zikmund Winter, ale „postýlka pro Jánečka“ to je lidový zvyk známý pouze ze severovýchodních Čech. V Krkonoších patřila k devateru svatojanských bylin – třezalce, mateřídoušce, jitroceli, divizně, řebříčku, rmenu, kapradí a chrpě – i chlapice.

Chlebit

Také slova ve své původní podobě a významu vznikají, zanikají a mizí tak důkladně, že v těch, které dnes běžně užíváme, už po mnohých původních nerozeznáme bez pomoci ani stopu. A po některých nezbylo vůbec nic – tak třeba kouzelný singulár ludiček od lidičky, kramol – bouře, nebo všebytenstvo. Sloveso chlebiti zůstalo zasuto až u dna pokladnice českého jazyka, a dokonce i někteří renomovaní jazykovědci je mylně spojují s podstatným jménem chléb – asi tak, jako péci s pečením. I když, kupodivu, chlebit i péče vskutku mají stejný slovní základ. Chlebit znamenalo živit, vydržovat i pečovat, zpravidla bylo ale užíváno jako nepřechodné, zbavené zvratného „se“. Vazba tedy zněla chlebit koho. V právnické mluvě odborně se užívalo například „syn u otce chlebí“. Příbuzné je i lotyšský glebt – chrániti koho, nebo litevské globoti – o někoho se starati, ujímati se ho, hlídati.

Praslovanština znala výraz glób, gljebiti od kořene kep a do rodiny slov od toho odvozených skutečně patří i péče, zatímco chléb – Leib, jak se dodnes říkává na jihu Německa, souvisí oproti severnímu brot s latinským libum, obětní chléb. Staročeské péci sě, pékati, opeka i počal z geb či kep značilo starat se, mít péči, pečovat. Valašské napiéká se mu – je mu úzko, i podlužské napekat – snažně žádat, má stejný základ jako německé pflegen – pečovat, ošetřovat.

Takže v takové osadě Soběchleby či Sebechleby se jen o sebe starali, tedy oddělili se od rodné zadruby. Nikoli, že sobě pochlebovali. Tohle slovo totiž nevzniklo ani od chléb, ani od péče, ale od chalba, ochalebovat se 2 lichotit. A sem patří také dávno zaniklé ochlemesta – lichotník. Škoda – i v současném slovníku by se moc pěkně vyjímalo.

Kohát

Jak vyprávějí staré kroniky, hluboký pomezní hvozď, jehož centrem byly Krkonoše, pronikal ještě ve 12. století daleko do vnitrozemí. Zpráva z roku 1143 se zmiňuje o tom, že tento komplex lesů zasahoval až k Újezdu Kumburskému na Jičínsku. Protože tudy ale vedla obchodní stezka, byla kolem ní zakládána stanoviště stráží, později osady, a slovanské osídlení tedy postupovalo pozvolně do nitra pralesa, blíž ke Krkonošům. Kolonisté přidělenou půdu odlesňovali, klučili a žďářili, vysušovali bažiny a proměňovali je v pole, louky a pastviny. Všude v pravlasti Čechů ustupoval les lidským sídlům, a tak celá stará slovanština – a tedy i čeština – v různých podobách uchovala množství slov souvisejících s klučením a žďářením lesů. Není tedy divu, že v oblastech pohraničních, kde práce v neprostupných hvozdech pokračovaly po celá staletí, se některé zvláštní výrazy jak v nářeční podobě, tak i v přenesených významech uchovaly dodnes. V hornolužičtině je kocht bodlákový trn, Dolnolužičané nazývali obilní osinu kochs, ukrajinsky kohať je dráp, stejně tak v ruštině pazour či železný háček. Na Hořicku a Novopacku – a vlastně po celé české části

Krkonoš – je kohát silný kořen u pařezu a kohátí je pahejlí. Kolem Želeného Brodu značil kohát celý pařez s mnoha kořeny, kdežto bez kořenu to byl krč. Ale kudy k samému původu tohoto přepěkného starého slova? Řecké kólon značí stehno nebo kyčel a přeneseno do slovanštiny označuje právě ony kořeny u kmene, začínající přímo stehenní tloušťkou. A protože v krajích pohraničních bylo velmi blízko k němčině, která vtipně nazývala pařez i s kořáním „arschbacken“, tedy s odpuštěním zadnice, a odtud je ke kyčlím i stehnům kousek, máme tu malebně vypodobněný český kohát se vším všudy. Kohátit znamenalo vyvrátit a převrátit a prastaré kohetit se značilo těžkopádně a s nesnázemi se vypravovat z domu, tedy jak říká české úsloví: jako chudý král do boje. V přeneseném významu koháty se dodnes říká na Packu dlouhým a šlachovitým nohám a Krakonošova velikánská, z kořene udělaná sukovice? Přece kohát! A nevíte-li, co obnáší oblíbená disciplína krkonošských lidových veselí, totiž hod kohátem, pak vězte, že to chce uchopit pařez pěkně za kořen a dostat ho vzduchem co nejdál – a to už dokážou je pořádní koháti!

Paseky nad Jizerou – dobývání kohátů ↑
Pohled na Krkonoše od hospody Na Perličku ↓

Horní Branná v roce 1910

Koštofrank

Nejen v Čechách, ale i jinde v Evropě bývaly hrady středisky správních oblastí, často o několika desítkách vesnic. Už na počátku křesťanství se kostely a kaple budovaly také uvnitř hradů a farní oblast byla zprvu totožná s oblastí veřejné správy. Mocenské středisko se v mnoha zemích Evropy nazývalo podle latinského *castellum* (od *castrum*) – tábor či hradiště. V zemích slovanských si ale většinou podrželi starý název hrad – místo ohraničené, opevněné, což je slovo pocházející z praslovanského *gord* a znějící už v chetitštině *gurta*. Ostatně latinské *hortus* – zahrada není rovněž nic jiného než místo zahrazené či ohrazené. Pro nový pojem chrám si ale lid většinou upravil ono latinské *castellum*, a tak v Čechách, v Polsku, v Lužici i jinde vzniklo slovo *kostel*. Také kostely posléze bývaly, tak jako hrady, stavěny na návrších a jejich hřbitovy byly obehnány zdí, takže celek budil dojem pevnosti a kostelní

věže vskutku často sloužily jako útočiště. O panských sídlech, svobodných hradech či hrádcích otevřených, zvaných *castellum francum* – vzpomeňme slovenský *kaštieľ* či slova odvozená, například správce pozdějších zámků, *kastelány* – tedy o těchto hrádcích máme zprávy i z míst, kde se dodnes dochoval, byť jen jako místní název, *koštofrank*. *Castellum francum* najdeme v prvních zprávách o Bělohradě, kde uprostřed původní osady Nová Ves při říčce Javorce vskutku stávala dřevěná tvrz s kostelíkem zvaná *koštofrank*. Ta byla později přestavěna na tvrz kamennou, která dala městu jméno. V Semilech stávala taková tvrz na vrchu dodnes zvaném *Koštofrank*, tam, kde stojí kostelík Jana Křtitele. V Jičíně se *koštofrank* objevuje přímo v názvu ulice. Ta dodnes vede vzhůru k místům, na kterých už při založení města stávala u Valdické brány tvrz *Koštofrank* a při ní rovněž kostelík Jana Křtitele.

Kucmoch

Přepestrá a roztodivná jména mívaly pokrmy staré české kuchyně! Možná o to barvitější, oč jednodušší a neustále stejný byl jejich základ, zvláště na horách. Musí být radost pro etymologa takový brdlajs, mencák, frncábník, campraty nebo mel-dovka. Kucel či kudlík byl na Chodsku malý kousek drobení v polévce a přeneseně se tak říkalo i uzlíku a chuchvalci koudele. Ke kuckání se zdá být odtud jenom kousek a je-li opravdu základem kucmochu kaše z brambor, pak v tom slově může být docela dobře předáno sdělení o tom, jak taková lepenice může v krku váznout. Nicméně tvar tohoto slova, který najdeme u Josefa Jungmanna, totiž kudlmoch či kucmocht, velmi nabízí užití německého macht, či nářečně mocht – podstata, základ, síla. Ano, takový hrnec kaše, to už bylo něco! Navíc gucija, na Kyjovsku bramborová kaše, upomíná na staroslověnské kucja, vařenou pšenici s medem. V Polsku tahle pšeničná medová kaše s mákem nesměla chybět na žádném štědrovečerním stole, aby dům neminulo štěstí, zdraví a síla.

Tedy kucmocht by měl mít z obou svých slovních součástí síly až až. Výraz gucja k nám zřejmě přicestoval z Řecka spolu s obyčejí řeckokatolické církve a kačamak je zase srbochorvatská žluťoučká kukuříčná polenta. Východočeský kucmoch, hanácký kocmóch, horňácké kocmando, brněnský kolouch či jihočeský kudymoušek, to vždycky bývala kaše bramborová. Krkonošský kucmoch má celou řadu variant, které ani pro současnou kuchyni nejsou nezajímavé. Z houbového se dají vykrajo-vat škubánky, pro kucmouch z padanek se dohromady vařily brambory s jablky a sypalo se strouhanou mrkví, kucmouch z ječné mouky se špekem upomíná zase na onen kudlík či kudlik. A tady je recept: ječnou mouku nahřejeme v kastrůlku, za stálého míchání do ní postupně přiléváme vařící vodu a mícháme vidličkou tak, aby se vytvořilo jemňoučké drobení. Do toho vmícháme dozlatova vyškvařené kostičky špeku a podáváme s kysaným červeným zelím. Takový kucmoch dodá sílu zcela zaručeně!

Lamperdón

Čeština neumí tak květnatě nadávat a pomstychtivě klít jako jiné jazyky. Ani obscénnosti jí nejsou vlastní. Čech si uleví spíše jadrně a zvukomalebně a většinou mu stačí výrazivo útlého slovníčku fekálního či slova příbuzná. I takový lamprdón, ve kterém se tak často ocitáme jako národ i jako jedinci, se dobře ujal hlavně pro tu neomylně zaslechnutou a roztomile ozvláštněnou skupinu souhlásek. Je to takový rytmicky pojatý prdek fanfarón. Jenže, bytí v lamprdóně, či slušně řečeno v bryndě či v léčce, ze které není snadno se vyhrabati, má docela reálný základ v německém argotovém lambeton, což je ohrada pro ovce. Ale třeba na Rychnovsku byl lamprdón malovaná či štuková okrasa na stěnách i na fasádách. Tady je základ

v lambrekýnu, klasicistní ozdobě připomínající podkasany závěs a zvané též čabraka. Lamprdón se také říkávalo dlouhému kabátu, stačí vzpomeneme-li na gotické čabraky koní, sahající zvířatům až po kopyta. V okolí Litomyšle užívané sloveso lamprdónovat, dělat okolky, má stejný základ jako dělat ciráty, protože ciráty a círování, potažmo i cífrování, znamenalo zdobení, často nadbytečnými serepetičkami. A jsme zase u těch roztomile neuctivých slovíček. To švejkovský lamprďák není nic jiného než obměna landvéračka, tedy z němčiny přejatého domobrance. Vraťme se ale k tomu nejčastěji užívanému významu. Stačí jen nedbat dobrých rad, a jak se s typickým vsuvným „e“ praví v mluvě lidu krkonošského – budete v lamperdóně!

Mazauka

Mazati je slovo všeslovanské a snad ve všech slovanských jazycích má i své odvozeniny. Jeho praslovanský základ je sice nejasný, ale jisté je, že jde o výraz příbuzný s řeckým mato – hnísti, tlačiti, či magateí – pomazati, i když se tohle základní slovo u Slovanů nezachovalo. Co ale máme v češtině přenesených významů onoho prostého roztírání něčeho po něčem! A co úsloví! Škoda, že většina těch nejpřiléhavějších je stěží použitelná! My se ale přece jen vydáme do bizarních uliček jazykové periferie, kde lze najít nejedna prastará vrátka s panty dobře namazanými, která vedou do zahrádek košatých metafor. Kdepak jen slezské zamazgat si chléb nebo polská amzga – špindíra anebo amzgaj – zkrátka mazala. To člověk mazaný zpravidla všemi mastmi byl opatřen proti kterékoli nemoci; jak je známo masti – původně zvířecí sádlo – platily i na bolesti. Posléze byl ale takto mazaný člověk také připraven na každou obtíž, což znamená, že byl chytrý. Mazati se s kým značilo též mazlit se; nu a hladit, zjemnit třecí plochy bylo třeba i tam, kde šlo o to, koho podmazat, tedy podplatit. Inu, kdo maže, ten jede,

říkávalo se v Čechách a nešlo vždycky jen o příkazné „kolo maž“! Rozjet se tam, kde se řádně namaže, tam už se příměry přímo splétají, viz německé schmiren nebo francouzská pomáda, původně pomata z tuku a jablek. Mazání kolových os sádlem připomínalo masírování zad mastmi; a být namazaný? Stačí natáhnout vzduch kolem osoby opilcovy a pochopíme, že podobnost lihového pachu jako by z pomády, to byl příměr ještě velmi shovívavý. Nicméně namazat se prý vzniklo právě takto. Majznout někoho, už souvisí s moravským maz – rána po úderu – a také se starou dutou německou mírou máz, nádobou užívanou zejména pro pivo. Nu a jsme zase v hospodě, tentokrát pro změnu u oblíbených hospodských pranic. Snad jen mazat ve smyslu utíkat má základ u rozkazovacího „maž“ z německého marš! Tak tedy – kdo maže, ten jede! Ovšem snad nikde po Čechách ani na Moravě neříkají tak pěkně jako na Vysocku tomu, kdo se rozjede až příliš často, neboť se jaksepatří namaže. Kdepak nahrubo ožrál, nebo v lepším případě opilec! Na Vysočtě je to mazauka. Ále praseckej.

Medyján

Roku 1904 se přestěhoval z Hrabačova u Jilemnice do Nové Paky rodák ze štýrského Mariazell, syn vídeňského krejčího, pražský ručičkář a pouzdrař či jak by se po krkonošsku řeklo „škatulář“ a tou dobou už i redaktor a nakladatel Karel Sezemský. A protože už z Prahy si přinesl do hor nejen učení spiritistické, ale také první svazky založené edice Spirit a první čísla časopisu Posel záhrobní, pokračoval v jejich vydávání i v Nové Pace. Šlo sice o učení apolitické, ignorující ovšem všechny církve. Proto Okresní hejtmanství v Nové Pace brzo následovalo příkladu hejtmanství jilemnického a pouhých sedmáct dní po uspořádání první packé spiritistické přednášky vydalo zákaz pořádání jakýchkoli těchto schůzí. Přes veškeré pronásledování ale bylo v Čechách zakrátko hodně přes čtvrt milionu spiritistů a ti, i přes všeobecnou dráhotu, rádi objednávali podle hojně ilustrovaného seznamu knih z okruhu věd okultních, „jenž byl výborný ku řešení všech záhad života i smrti“, jak pravila Sezemského reklama. Posel záhrobní sloužil nepravidelně 12 × ročně výhradně předplatitelům „s dodáním i do ciziny“ jako věrný rádce ve věcech záhad duševních. V Nové Pace se dodnes říká jednomu ze štikovských domků „Na Duchárně“. Koupil ho Karel Sezemský a mínil tam vybudovat volnou spiritistickou komunitu a také magnetické lázně. Spiritismem se v širším slova smyslu rozumí „víra v duchy, duše zemřelých a možnost komunikace s nimi.“ V užším slova smyslu

je pak spiritismus hnutím, které se vyvinulo z pařížských magnetických seancí přírodního léčitele a doktora medicíny a filosofie, právníka a teologa Antonína Mesmera, který pomocí „živočišného magnetismu“ shromažďoval pacienty, kteří seděli v kruhu a dotýkali se konečky prstů, čímž dal později vzniknout doslova spiritistickým kroužkům. Duchové, které se podařilo vyvolat, často hovořili svým původním hlasem s účastníky seancí prostřednictvím média, senzitivní osoby většinou z řad spiritistů samých. Mesmerovo učení se díky jeho žákům rozšířilo po celé Evropě i Americe a nejvíce stoupenců získalo po 1. světové válce, kdy osudy statisiců padlých zůstávaly neznámy. Na krkonošských horách bylo k různým vírám i sektám vždycky blízko a spiritismus či medyjánství, se tu udržel v různých formách dodnes. Léta sice platil onen zákaz seancí, ale mnohé schůzky se konaly tajně. A protože medyjáni dokonce ani „neposílali děti na náboženství, pohřby odbývali a mrtvých se nebáli,“ značil medyján člověka tajemného, možná se schopnostmi, které nejsou z tohoto světa, podivína, který může být – údajně stejně jako všichni jinověrci – i nebezpečný! Ovšem nejčastěji ten, kdo řekl „dyť vypadá jak medyján“, měl na mysli spíše jisté zjevení, osobu zanedbanou, roztržitou a bez konvencí. A zlí jazykové dokonce tvrdí, že právě pro to medyjánství se Packým začalo přezdívat „pačtí blázni“.

Metynka

O tohle slovo se i jinde v Čechách vede jistý spor. Metýnka, nebo netynka? Každá ze stran bude tvrdit, že u nich v kraji se to říká správně, přitom ale jen stěží budou umět vysvětlit proč. Není divu, ona geneze toho slova tak jednoduchá není. Jako základ se nejspíš nabízí hnětýnka – uhnětená, dobře vypracovaná kynutá placka, rozkrájená v různé tvary, upečená a zdobená rozinkami. Jenže metyja a netyja byly ve staročeské kuchyni dva z nejstarších pokrmů vůbec. Metyja byla zpravidla prosná kaše v mléce vařená, do které se nadělaly díry, asi jako do škubánků nebo do kucmochu, a zasypaly se moukou, která se v horké kaši ještě propařila. Mohla to ovšem být i kaše kukuřičná se sejrem, jak se na horách říkávalo tvarohu, a metyja se posléze vžilo pro jakékoli dobře omaštěné moučné jídlo nadívané tvarohem. Metyja tedy byla masná. To netyja masná nebyla, a proto se po ní netylo! Tedy netloustlo! Tohle označení se časem vžilo spíše pro kaši bramborovou, nadívanou třeba i zelím, tedy pro takovou poctivou jihočeskou lepenici. Obojí ale mohlo povstat i z řeckého mattón – jídlo ze sekaného masa s kořením a bylinami,

tedy z jakési dobře uhnětené a nadívané sekané; vida, a tady máme oba významy v jednom. Ať už tedy připravujete větším dílem másla těžší a masnější metýnku, anebo z poloviny tuku lehčí netynku, pečete výtečný, zpravidla švestkový koláč takzvaně na plech, posypaný sladkou drobenkou z mouky. Krkonošské hospodyně ale často ještě navrch mezi švestky přidávaly makovou „vomastu“. Kromě zvláštní vůně a chuti dodá mák pečivu mnoho vápníku a s ním i jiné zásadité nerostné látky, které vyrovnávají přebytek kyselin v pokrmu. A když jsme u toho zdraví; ovoce bohaté na draslík výtečně doplňuje moučná jídla, která jsou všechna kyselého charakteru. Metýnky bývají i meruňkové nebo tvarohové a připomeňme, že metyje bývaly obdobou moučníků či pečiva s nádivkou.

Tak tedy metýnka i netynka, obojí je správně, i když pouze ten druhý výraz zná spisovná čeština. Zvláště v čase švestek ale v Krkonoších nic tak báječně nevoni a nechutná, jako tenhle koláč na plechu pečený s něžným jménem.

Natáhnout brka

Pro někoho rčení téměř vulgární, pro jiného jen černý humor – natáhnout brka, případně paprče či bačkory, zkrátka umřít. Původní význam i tvar bychom ale našli v hanáčtině jako „natáhnót brdečka“. Když si dnes pořídíte slušný vůz, stačí dolít benzín a jedem, dřív ale bylo třeba zapřáhnout. Vynést ze stájí postroje, posadit chomouty a k břevnům zvaným rozporky neboli brdečka natáhnout a připevnit postraňky. Zkrácením se brdečka časem změnila na brčka a odtud už byl, i když velmi přeneseně, jen krůček k paprčkám, papučím a bačkorám. Důvod toho rčení ovšem nehledejme ve významu uhonit se jako kůň, souvisí spíše s oním břevnem. Stačí, srovnáme-li lašské rčení téhož významu –

natáhnout krosna. Staročeská krosně byla totiž původně kostra vozové střechy a také rám nebo stojanové zařízení ze dřeva pro rozličné účely, přeneseně i dlouhé dřevěné nohy, jakožto podstavec. Natáhnutí krosna znamenalo položit se, krosnatý člověk byl dlouhonohý a krosnat se bylo směstnat se, vpravit své dlouhé nohy do těsného místa. Třeba i do rakve. Však smrt dokáže člověka pořádně uvolnit a natáhnout. Ostatně příbuzné je i německé ref – žebřina a krůsně na drůbež; a natáhnout ráfy, i tohle rčení se tu a tam užívá. Nás ale hned tak nikdo a nic „nenatáhne“! Raději si v Krkonoších to hořké úsloví poněkud osladíme. Berčka tu sice také byly nohy, ale berčnej značilo čiperný a rychlý.

Nátoň

Obvyklé otázky kolem zajištění otopu na zimu, jaké si kladli ještě naši dědové, se za poslední půlstoletí hodně změnily. Ba dá se říci, že tradičním způsobem se ptají jen chalupáři, majitelé krbů, pecí a amerických kamen. „Už máte dřevo na zejmu?“ Tak koncem října v Krkonoších – jak by ne? Tou dobou už bývaly úhledně obrovňány všechny roubenky a dřevo na zimu sešaveno i do ježka za chalupou. Jenže, kdepak ještě za času našich pradědů vymoženosti motorových pil! Na práci se dřevem musela stačit lidská síla a pro polínka na zátop sekýra a špalek. Tomu se říkávalo v některých slovanských jazycích a dialektech gnat nebo v laštině hnat – kloub, což je příbuzné i s norským knot – krátké silné těleso, suk či uzel. Odtud i nátoň či naton, výraz jak pro špalek, tak především pro místo, jak praví Jungmannův slovník „kde se dříví sdělává,

seká, roztíná a štípá, a taky pro to, co při sdělávání dřeva odpadne, zvláště shnilé dříví se zemí smíchané, kterým se mrví pole nebo zahrada“. Že se nátoň kdysi říkávalo spíše místu na dvoře, kde se pracuje se dřevem, dokládají i slova jedné moravské balady „vem hlíny z nátoňa“. Výtoň bylo místo, kde se dříví vyplavovalo z řeky, kde vytonulo či vytanulo, nátoň místo, kde se sekalo, řalo. Mnozí etymologové tedy odvozovali původ tohoto slova od títi, sekati. Ať tak, či tak, v povědomí žáčků pasecké jednotřídky a jejich potomků dodnes žije tohle téměř zapomenuté české slovo v nešťastném pokřiku pana řídícího: „Kterejžto špatnej denunciant se mi to vydělal na nátoň? Až ho dopadnu, na místě spráskám!“ Nu – kuriózní jsou někdy cesty slov. Pravda je, že při dnešních cenách otopu se nám nátoň na dvorky a možná i do slovníků zase pomalu vrátí.

Obrtlík

Zchudla by čeština, kdyby přišla o všechny své čudlíky a obrtlíky. Jen prosím neříkejte, že už nevíte, co to obrtlík je! Alespoň vy chalupáři si zkuste vzpomenout, zavíráte dřevěné okno světnice po předcích a to přece nemá v dřevěném rámu zabudované ocelové pruty, táhla spojená a posuvná oboustrannou kličkou, přesně zapadající do plechových, na rám přibitých úchytek! Přece stará poctivá dvojitá špaletová okna se otvírala venkovní ven a vnitřní dovnitř a do rámu měla, původně bez kovových podložek a později do nich, zasazeny mrňavé kličky – obrtlíky s čudlíky na konci, aby se daly dobře uchopit. Otáčely se kolem své osy jako klika mlýnku. Okno se přibouchlo, obrtlík se spustil z rámu dolů a jako primitivní klipsa přitáhl a zajistil okenici. Čím tlustší dřevo rámu vnitřních okenních křídel, tím musel

být obrtlík vyšší, aby dobře pasoval, nezůstaly škvíry a průvan ani mráz se do světnice neprotáhly. A že nesměl jít ztuhla, ale snadno se otáčet, posloužil dokonce za příměr; říkávalo se přece „otočil jak na obrtlíku“! Bývaly i obrtlíky velké u dveří a dvířek do kvelbů, sklípků a chlívků, kde bylo škoda kliky. To až daleko později je nahradily mnohem méně vzhledné kovové a nenatřené kličky s placatým koncem na jedné a vrutem do dřeva na druhé straně. Ale nejen tahle dveřní závora, či spíše závorka! Také obrtel na Moravě, vobrtlík na jihu Čech a zvtlík na Slovensku mají jména od vrtěti a staročeského obvrtil a na jejich samém počátku dost možná stojí s podobným významem i latinské vertó a staroindické vartate. A polský obartel – to už je skoro jako náš obratel, díky kterému se můžeme obracet i my.

Oukrop

„Pívej pivo s bedrníkem, jídej úkrop s česnekem, budeš dlouho živ,“ radí František Ladislav Čelakovský ve svém Mudrosloví. Česnečka se jedla co nejlíc horká, aby se, jak se říkalo, vypařil žaludek a jak známo, v horké tekutině se éterické oleje, v tomto případě z česnekových silic podporujících trávení, velmi dobře rozpouštějí. Ano, úkrop či oukrop je jedna z nejzdravějších polévek, jaké česká kuchyně zná, ale není a nebyla to vždycky jen česnečka! Každopádně jde o polévku vodovou – například v Orlických horách se horkou vodou jenom přelil chléb, ale říkávalo se takové polévce „kozí pití“. To pro valašskou varmužku se alespoň chléb spařil s česnekem a kmínem. Když ale přišly do Čech brambory, stala se mnohde základem úkropu či oukropu právě horká voda slitá z vařených brambor, bohatá na zásadité nerostné látky a taky alespoň trochu omaštěná. Staré české úsloví praví: „Je jich jako vok na oukropu!“ Ale protože čím méně tuku, tím víc mastných oček, byla to spíš polévka chudých. Další české úsloví říká: „Zůstal, jako kdyby ho oukropem polil,“ tedy jako opařený, či přesněji v duchu technologie přípravy oukropu – spařený. V krkonošské kuchyni, a nejen v ní, se ale zachoval i původní prastarý pokrm ukrop, jehož přípravu znali už naši praprapředkové sběrači – horkou vodou zalitá bylina. Spařovaly se výhonky rašícího žita, pro vodouku vopichouku libeček aneb vopich, na jaře lístky desatera bylinek, kopři-

vy a openec, za války i lebeda. Ano, oukrop je vlastně nálev neboli infusum jak by řekli odborníci. Ale slovo úkrop nevzniklo pouze od kropit, postříkovat, podobně jako polévka od polévání kusu masa na talíři. Už ve staroindickém sarpájati – pařiti – je patrný onen horký proces louhující živiny, činící pokrm stravitelnější. Úkrop, okrap, krop i hukšop bychom našli téměř ve všech slovanských jazycích i v praslovánštině. Ovšem žhavé úkropy žhavé současnosti? Co jiného jsou instantní polévky než nálevy horké vody na kostky nebo na obsah sáčku, vsypaného do hrnečku? Zůstaňme ale u oukropu, jak ho vařivaly naše babičky, ve kterém jsou vlastně všechny typy oukropů v jednom – i voda z brambor s kmínem, i pár těch žlutoučkých rozkrájených brambůrek na dně, i několik spařených libečkových či celerových listů pro vůni a chuť, i pár stroužků česneku, utřených se solí na lipovém prkénku, protože jediné tak opravdu nehořkne, i lžička domácího škvařeného sádla a navrch hrst opražených kostek chleba. Vzpomeňte si na tenhle ukrop i na ono Čelakovského Mudrosloví nejen v čase bramborové sklizně! Je skutečně málo tak výtečných léků pro čas plískanic. Nu, a kdo čekal jedno z nejznámějších českých úsloví „sedí jako oukropeček“, ten se souvislosti s dnešní polévkou nedočkal. Žádná totiž není, neb ukroupek, člověk ustrašený, souvisí s původně polským okrop – hrůza.

Porcinkule

Pro začátek se vraťme do roku 1181, do rodiny bohatého italského obchodníka plátnem Pietra Bernardona. Narodil se mu synek Giovanni, ale nikdo mu posléze neřekl jinak než Francesco – Francouzek, jistě proto, že jeho matka pocházela z Provence a trvala na Giovanniho francouzské výchově. Pohodlný život přerušila válka s Perugií, dvacetiletý Francesco narukoval, byl zraněn, a dokonce zajat. Právě tehdy, po návratu z války, se rozhodl opustit přepych a svět, ve kterém vládlo násilí, a začít hledat hlubší smysl života. A právě zde se počíná příběh svatého Františka z Asissi, jednoho z nejlaskavějších lidí, jakého kdy země nosila, a také nejoblíbenějšího ze světců vůbec, ochránce chudých, přítele zvířat a všeho živého i stavitele prvních živých jeslíček z příběhu o Kristově narození. Asi pět kilometrů od Assisi v umbrijském kraji stával na rovině v lese už za Františkova života malý kostelík, spíše kaplička. Říkalo se jí Porziuncola a místo i kaple patřily benediktinům z Monte Subasio. „Porciunkula“ se stala třetím kostelem, který František opravil, a taky nejmilejším. Tam začal hlásat i žít evangelium chudoby, i když ho ostatní lidé považovali za blázna. Tam získal i první učedníky, kteří se posléze zabydleli v chatrčích u Porciunkuly, tam se také po mnohých útrapách svých misií vrátil a Porciunkulu i s kouskem země od benediktinů získal do

pronájmu za košík ryb ročně. Tak se Porciunkula stala kolébkou řádu františkánů, tady se dály všechny závažné řádové události, sem se bratři vraceli z apoštolských cest a zde také František zemřel. Portiuncula, kteréžto slovo značí v latině „kousek“, podíleček z celku, ale nabyla pro celý katolický svět také jiného, zcela zvláštního významu. Ten, kdo chtěl ještě kolem roku 1200 získat odpuštění hříchů, musel putovat do Svaté země, pro mnohé to ale byla cesta nespílitelná. Poté, co papež Inocenc III. uznal výjimečnost Františkova díla a potvrdil regule jeho řádu, ustanovil také, že odpustky získají i ti, kdož se vypraví na pouť do umbrijské Porciunkuly. A tak do kostelíka a posléze baziliky Panny Marie Andělů, jejíž je dnes Porciunkula součástí, začaly proudit tisíce věřících, kteří otevřenými dveřmi vcházeli a zase vycházeli a za každé jedno projití získali odpuštění jednoho hříchu. Od těch časů všude na světě, kde jsou sídla řádu františkánů, se 2. srpna, v den posvěcení kostela Santa Maria degli Angeli v Porciunkule, konají slavné poutě. A na památku svatého Františka i kostelíka, jehož jméno znamená dílek, a také dodnes udílených odpustků které jsou zvláštní shodou také dílky odčinění velkých vin, se tato pouť dodnes nazývá porcinkule. Ve východních Čechách to měli obyvatelé hor Orlických nejbliže do Opočna, horáci z Krkonoš do Hostinného.

Prdelnice

Jak říkal starý Tomeš, ze slavné brenské kapely: „Na funusech to chce ráz na ráz. Jak začnou vytahovat ty provazy, tak na jeden alarm Kolíne, Kolíne, žádný s tím sraní. Oucta je, pivo a párky, a to už musej jít přání, Jetelíček u vody a tak, co kdo chce zahrát. Ale pak ty návraty! Jak vypravoval Franz: „Já vám mám hoši před baráčištětem potok. Já snad nebyl ani v kostele tak často, jako v tom potoce. Posledně sem tam seděl jako Kolumbus, a koukám, efónium taky samá boule!“ „Inu, stanou se pády! Ale na renomé výtečných krkonošských kapel, jakou byla ta hornobranská anebo ponikelská Tuláčkova, ani na úrovni jejich žesťových mistrů nikdy nic neubraly. Zato muzikantská tělesnost a hlavně jejich nástroje, často děděné, s láskou opatrované a cíděné do parádního lesku, ty to občas odnesly. Eufonium, doslova „libě znějící“, se podobá tubě, je ale o něco menší a patří spíše do rodiny dechovky takzvaného „britského typu“. Pro jistou podobnost se ale takto vznešeně říkávalo i tenorové baskřídlovce, tedy onomu nástroji, který se, na rozdíl od trubce

podobné křídlovky, jejíž stočenou trubici nasazuje muzikant k ústům vodorovně a klapky tiskne shora, drží svisle. Stočený ovál trubice spočívá téměř na břiše, rozšířený korpus ční až přes rameno, klapky se tisknou ze strany a její hlas zní o oktávu níže než křídlovka – proto bas. Pro název obou nástrojů je základem německé Flügelhorn, doslova křídlový roh. Důrazně znějící křídlovkou, která původně bývala bez klapky, se dávaly bojové pokyny nejen jezdecku, ale celým armádním křídlem. Ještě dříve se prý jejími signály svolávala jednotlivá křídla loveckých skupin. V ústech lidu muzikantského baskřídlovce tak zvukomalebně znějící jméno většinou nezůstalo. Říkávalo se jí i koryto, fena nebo šestka. Nenosila se lehce, pro nátisk musela být dobrá kondice a nějaká extra sólíčka a kadence v partesech předepsány taky neměla. Bez jejího zvuku by se sice pořádná dechovka neobešla, dává celému souzvuku hloubku a příznávkami tvrdí i rytmus – ale když se pořádně ufoukne? A což ta šíře a bytelnost? Inu, pro krkonošské muzikanty to byla prdelnice.

Ski

„S opravdovým potěšením pozoruji, že na četných místech vlasti naší zájem o ski, sněžnice, či kusle zvané, stále vzrůstá,“ napsal v roce 1895 řídí učitel Jan Buchar v prvním českém metodickém článku o lyžování, uveřejněném v Časopise českých turistů. Jak je tedy zřejmé, první pokus Antonína Marka zavést do češtiny už v roce 1838 slovo lyža se příliš neujal. Ostatně severské ski byly tehdy v Čechách ještě věcí téměř neznámou. Až v roce 1886 si osmnáctiletý synovec profesora Antonína Friče Josef Rössler nalistoval v ilustrovaném časopise *Über Land und Meer* obrázky Norů na dlouhých prkýnkách ve sněhové vánici a dopsal si o ně do Kristiánie firmě Hayd & Gustavsonn. Jiná verze ovšem praví, že první lyže se dostaly do předvánoční Prahy vlastně omylem. Že mladý Rössler si psal o ceník bruslí pro Bruslařský klub a pánové v oné norské firmě si to přeložili jako bruslar ski – tedy lyžařský klub jakéhosi pana Bruslara, a poslali i nabídku norského modelu telemark, i švédského, podobného prvním lyžím finským. 17. 12. 1892 objednala lesní správa hrabat Harrachů pro krkonošský lesnický personál dva páry lyží – jeden pár jasanových z Thennebergu v Dolních Rakousích a druhý pár lyží bukových od firmy bratří Thonetů ve Vídni – a také zadala výrobu pod-

le dovezených vzorů hned na dvou místech. V Dolních Štěpanicích u sekerníka Antonína Vondráka a v Horní Branné u koláře Josefa Soukupa, kteří to s ohýbaným dřevem dobře uměli. Nový dopravní prostředek včetně původního názvu s radostí přejali i krkonošští horáci a namnoze říkají ski nebo skije dodnes. Slovo lyže bylo přejato do češtiny pravděpodobně zásluhou Josefa Holečka až v letech devadesátých – a to z ruštiny. Ruské nářeční *лы́зга* značí klouzat se a je příbuzné i s litevským *lurgus* – ohebný. K názvu náčiní se začaly tvořit i názvy pro uživatele lyží. V ohebné češtině bylo možností hned několik, a tak ještě nežli se zrodil lyžař, stali se ze skijáků lyžci. Tím nejznámějším pak rozhodně učitel Josef Šimon Aleš-Lyžec, který byl s malířem Mikolášem Alšem bratřevce, jak se kdysi říkávalo synům od bratřanců. Svě první lyže získal v roce 1893 a stal se horlivým vyznavačem alpské lilienfeldské školy jízdy s jednou holí i jedním z nejlepších průvodců Českého Ski klubu Praha. Dodnes nedoceněna je jeho knížka *Obrazy zimní horské krásy*, stejně jako z hlediska filologického i humoristického jeho lyžky, telemarské mrsky a rozjíže. Právě on nesmlouvavým kritikům přívlastku lyžec nabídl v časopise *Naše řeč* ještě i lyžáka s tím, že napřesrok, dá-li pámbu, stane se lyžounem.

Sousek

Že nevíte, co to je sousek? Ale ano, jen budete znát spíše jeho modernější podobu zvanou našimi babičkami kufr. V té nejstarší formě patřil už u starých Slovanů tak řečeno k nemovitostem, stával totiž venku a byla to roubená schránka na obilí, jejíž původní tvar se zachoval tu a tam na Slovensku jako jakýsi srub z osekaných klád, tedy schránka ze dřev, sesekaných a dohromady sroubených, sousek. Staročesky sússek, slovenský suslik i susák – přejato z maďarského szusok – jsou to tedy slova i věci prastaré, domácí. Tvar sousku byl odvozen z pažených konstrukcí známých už u egyptských sarkofágů a jako součást vnitřního zařízení domu byl znám zhruba od raného středověku zvláště v Alpách a v Karpatech. Vyroben býval technikou tesařskou a šindelářskou z bukového, dubového a topolového dřeva a jeho víko bylo převážně sedlové. Taková miniaturní chaloupka sloužila zprvu ke

skladování zrnin, posléze i oděvů a nářadí. Sousek našich babiček, neboli tedy kufr, jak říkávaly, bývala na bílo natřená dřevěná bedna, po stranách s kovovými oválnými visacími držátky, klenutým odklopným víkem a úložným prostorem k nezaplacení. V jeho přitruhlíčku bývaly uschovány nejrůznější drobnosti a na rozdíl od parádní truhly s malovanými výplněmi plochého víka se na něm i pohodlně sedělo. A když už jsme načali to uschovávací téma – vzpomeňte si... V řadě nad sebou pět šest bytelných šuplíků s porculánovými knoflíky, vedle dvířka s kulatým větracím otvorem krytým cedníčkovým plechem a uvnitř několik polic. Praktická zmenšenina starých mísníků, skříňka z měkkých dřev, někdy malovaná, častěji ale jen natřená emailem barvy slonové kosti a tu a tam nahoře opatřená brlenou ohrádkou nástavce. Právě chalupářské poklady – almárka a sousek!

Josef Rössler Ořovský na závodech v Dolních Štěpanicích roku 1897 (v bílém svetru s číslem 6) ↑
 První lyže nechat v roce 1892 přivést hrabě Jan Harrach pro své lesníky. Záhy si získaly příznivce nejenom mezi nimi ↓

• Thonetovy dřevěné lyže, které se je
zřejmě skládají

Thonetky v Krkonošském
muzeu v Jilemnici

...ného typu z dřevěného
materiálu Thonet

Šmolc

Tuky, a zvláště ty živočišné, jsou dnes ve světě kalorií snad nejdiskutovanější kapitolou. Přitom jde ale jen a jen o to, jak s nimi umět hospodařit. Škoda, že mnohé z toho, co ještě praktikovaly naše babičky, je dnes už víceméně zapomenuto. Máslo neupravené, takzvaně syrové, se začalo jíst teprve od 17. století a říkalo se mu putr, putra či potra – z německého Butter. Máslem se rozumělo výhradě to takzvaně přepuštěné, ze kterého byly teplem odstraněny poslední zbytky mléka a vody. V rožmberských účtech z roku 1609 je занесе-но 18 žejdlíků másla a 55 liber putru – je tedy vidět, že se obojí přesně rozlišovalo. Také na Hané se donedávna nenosilo na trh máslo, ale putříčka – cihličky žlutého syrového másla, zabalené v křenových nebo řepných listech a zakryté v košíku bílým šátkem. Odtud také porozumíme i tomu, co vyvolávaly na brněnském Zelném trhu babky Lišňáčky: „Podte paničko na te hroške – só jak potra.“ Každý tuk, a tedy i máslo, není snadné uchovat, proto se důkladně nasolovalo, což ovšem ještě nezaručilo kvalitní konzervaci, a tak se ještě převažovalo. Dochovalo se i svědectví o tom, jak na krumlovském panství až do roku 1869 šafářky ze všech dvorů dovážely nasolovaný putr jednou za měsíc do Krumlova do velké kuchyně, kde ho společně převažovaly a odevzdávaly a převažovaný putr byl zván máslem. Podle slavné královéhradecké kuchařky Anuše Kejřové si hledí hospodyně učiniti nějakou zásobu

v době sklizně řepy, kdy bývá máslo jadrnější a levnější. Už naše babičky máslo rozkrájely do většího hrnce, roztavily, zvolna převažovaly, poté nalily do kameňáku a odnesly do sklepa. Do chladného a ustátého druhý den udělaly obrácenou vařečkou díry až ke dnu a těmi vylily zbytky podmásli, které zůstaly u dna. Pak tuk znovu přepustily, dostal zlatavou barvu, zasypaly špetkou mouky, přecedily přes pláténko do čistých, nejlépe porcelánových nádob a nechaly ztuhnout. Navrch se posypalo solí, hrnec se povázal pergamenem a na světě byl takzvaný šmolc. Takto upravené máslo je dodnes považováno za vůbec nejlepší tuk pro vaření. Jeho přiměřené množství prý povzbuzuje trávení mnohem víc než ostatní oleje. Je schopno také podpořit imunitní systém, dobře chutná a je bez vedlejších účinků obyčejného neupraveného, tedy syrového másla; na smažení se míchalo napul se škvařeným sádlem. Velmi podobně se připravuje i takzvané indické ghí, v zemi horkého podnebí takto uchovávali máslo z mléka buvolic. Praslovanské máslo zcela jistě vzniklo jako „mazlo“ od mazati, sloužilo totiž zpočátku jen jako mast na tělo, především na vlasy. Starohornoněmecký název pro máslo „archo“ je příbuzný s latinským unguentum – mast; nu a ve slově šmolc není nic jiného než německé šmelcn – tavit, tedy horkem upravit. A ani v Krkonoších prý nebylo na posvícenské a velikonoční koblighy lepšího tuku na smažení než pravý šmolc!

Špych

Když zima pomalu začíná vyzvídát, jak jsme se starali v létě, prastaré instinkty nás vedou k potřebě zabezpečit a opevnit stavení. Podzim je dobou sklízení, skládání, ukládání a vůbec všelikého snášení „na dům“ – a tak což třeba takový špych? Kdepak – ani špýchárek, ani spíž, i když základ všech těchto slov je nepochybně v latinském spicarium – obilnice, od spica – klas. Jde o šperčák neboli klet, zvláštní klíčku na uchovávání potravin. Ostatně klet býval i srub blízko domu, viditelný dobře ze světnice, který sloužil už Praslovanům k uchovávání luštěnin, obilí, slaniny i plátna a příze. U Ugrofinů byly kleti lesní spižírny ve stromových kmenech, vzpomeňme třeba klát, přírodní včelí úl. Špych je dřevěná čtverhranná čepovaná konstrukce, čtyři rohové štenýře, spojené nahoře, uprostřed i dole pažením. Stěny má buďto vypleteny z proutí, nebo složeny z dřevěných loubků, zasouvaných do drážek v pažení, stejně jako strop a dno klícky. Uvnitř bývá rozdělen na několik pater a každé z nich pak má na společné straně svá dvířka. Ta se pohybují v čepech

pažení na plechových nebo kožených pantech na proutěných okách a uzavírána jsou v lepším případě obrtlíky či petličkami, v horším jen pomocí ohnutého hřebíku. Ne v každé chalupě je dodnes zaveden elektrický proud, a tudíž ne všude je lednička; a jestli právě ve vaší chalupě neproletěl špych komínem, máte ho, jako když ho najdete. Stával v komorách, spižírnách a sklípcích a výtečně sloužil k uchovávání potravin vyžadujících větrání, zejména uzenin, sýrů, homolek a tvarůžků. Však také k tomu účelu mívál uvnitř i několik háčků nebo bidýlek. Objevíte-li tedy někde špych, radíme pečlivě vydrhnout, nechat na slunci dobře proschnout a používat, případně si nějakou tu novodobější variantu špychu vyrobit. O klobásky budete mít postaráno. Zejména chalupáři už dnes vědí, že ty nejprostší věcičky, nalezené po půdách, komorách a sklepích, mohou mít přes všechnu rozvrzanost, omšelost a rozpraskanost přinejmenším cenu návodu na vtipné řešení nejednoho problému. I taková je cena špychu.

Štamperle

Štamperle, štamprlička, štamprlátko, sklenička a s ní i míra provázená příslovcem „jen“. Tedy velikostí i obsahem nevelká, užívaná především na kořalku, či tak řečeno na destiláty, sklenička zvaná původně stupečka, později i stopečka, zkrátka stopka. Jenže... Ta vyšší sklínka, ve které jste dostali třeba slzu dobré višňovky a jejíž název se zdá odvozen od stopce podobné nožky, ta to není. Je to ta, ve které vám v každé poctivé české hospodě přinesou na tácku rum, režnou, kmínku nebo zelenou. Její obsah, i ona sama, je ten známý český panák; je to vlastně skleněný pohárek, dole užší a nahoře rozšířený, stabilní a z těžkého lisovaného skla, který tvarem a bytelností skutečně připomíná někdejší stoupy, od nichž má i jméno. Ostatně jeho dřívější tvar je připomínal ještě víc – stoupky čili štamprlata vypadaly totiž původně jako malinkaté máselnice – nahoře a dole širší než uprostřed. Ty dnešní připomínají spíše malé moždíře. Stoupy, to byly původně z kamene nebo z kmene stromu vydlabané nádoby, ve kterých se opichovaly kroupy, roztloukaly některé plodiny, pak i v hutích drtila ruda, anebo se tak přeneseně nazývaly i palice, kterými se ve valše či na valše tlouklo, válelo i vochlovalo takzvané stoupené sukno. Nu a konečně – kdo by neznal babu Jagu, která vstoupila do stoupy, palicí se odrážela a letěla jí to jedna radost. Praslovanské stompa se má zpravidla

za přejaté z germánského stampa, ale velmi pravděpodobně tomu může být i naopak. Německé stampfen, roztloukati ve stoupě, může být i obdobou slovanského stompati – stoupati, šlapati. Však i první zdokonalené stoupy byly na nožní, tedy šlapací pohon, a to je údajně vynález východní. A což teprve italské stampa – tisk, anebo štempl, tiskátko či razítko z německého stempel! Ovšem staročesky stupka je také jistá past, která se uměla i sevřít, stouplo-li se do ní, a stoupy lovecké, kladené do bahna, se užívaly v krajích severu i k lapání losů. Ať už má ale ona sklenka a její jméno prapůvod slovanský nebo germánský, zdobnělina je to téměř vždy. Ta naše stopečka nám, pravda, připadá ještě o něco milejší než to tvrdé německé štamperle, ale tak už to v němčině chodí. Stejně je na tom mrňavé štokrle nebo Kasprle, v kterémžto výrazu nemá původ nic roztomilejšího než náš známý Kašpárek. Z obou zdobnělinek ale hřeje téměř něžný vztah konzumentův k té trošce kořaličky, která – na rozdíl od láhve dnem vzhůru – přece nemůže uškodit! Která tudíž tu a tam i přes jistou nedočkavost chvějících se prstů ponechává zdání jistého dekoru, ale na jeden ráz poctivě zahřeje tělo i duši. Na začátku – a to zvláště v zimě – může postavit i na nohy, na konci je ale může docela dobře i podrazit!! Ale co – jen ještě jednu štamprli si dáme – a půjdem!

Štědrovnice

Co všechno mělo v magických praktikách a pověrách našich předků přinést štěstí! Dokonce i kousek slámy utržený z kolemjedoucích fůry. Kdo už dnes ví, že právě ta sláma je někde na počátku pohanům neznámého pojmu milosrdenství i výrazu štědrý jako opaku lakoty. Praslovanské ščedr totiž původně znamenalo toho, kdo neužitečně rozhazuje například právě slámu pro podestýlku v chlévě, takže mnoho přijde nazmar. Dolnolučické naščedriš dodnes znamená nastlat i na podlahu, jak se to dříve dělávalo, zbytečně mnoho slámy. Teprve mnohem později přešlo toto slovo do oblasti mravní. V Polsku si přávali poslední den v roce, aby úroda byla štedrá, což u nás bylo přeneseno na předvečer Vánoc. Obdarovávána byla

tedy i příroda – zvířata, stromy, zahrady i pole a voda, tedy původně duchové v nich žijící. A právě tady má počátek i Štědrý den; dokonce i ono prastaré kouzlo slámy rozestlané po světnici se v něm objevuje a má připomínat betlémské jesličky. Na Valašsku se pekly na Štědrý den velké koláče – štedráky. V Krkonoších i jinde po Čechách zase pečivo v magickém tvaru pletence či vrkoče, který měl prý i připomínat zavinuté boží dítě. Z vánočky, které se po krkonošsku říkávalo štedrovnice či štedrounice, mělo o tom velkém svátku dostat alespoň kousek všechno živé ve stavení. Až tedy budete krájet vánočku štedrovnici, připomeňte si její prastaré poselství, že opravdu šťastný může být jen člověk štedrý a milosrdný.

Vlček

Čas přinesl i v zimní dopravě skvělé vymoženosti, ale rohačky, rejdovačky a vlčky neboli renwoly, to vůbec není věc zapomenutá. Zvláště takový vlček, to je porychtunk k nezaplacení dodnes! Považte, zimní nikoli kolo-běžka, ale saňo-běžka! Na horských silnicích, na kterých se ho, jak by řekli naši dědové, též zhusta užívalo, dnes pravda mnoho neobstojí, stejně jako koňmi tažené saně, a to zkrátka proto, že z vozovek za drahé peníze rok co rok mizí sněh. Renwolf neboli vlček byly sánky zprvu ryze účelové, a tedy té nejjednodušší konstrukce! Kostra židlíčky s ližinami vzadu protaženými a rozšířenými a s vysokým držadlem opěradla. Tam, kde většinou mají dnešní obyčejné dětské sánky výplet z popruhů, stačily místo sedadla dvě tři prkýnka a zbytek byl u některých o něco komfortnější až dopředu k zahnutým sanicím opatřen sítí, to aby byl vlček co nejlehčí, a tedy i co nejrychlejší. Obyčejné saně jezdily jen z kopce, jinak musely být taženy. Ne tak vlček. Sáníkař stál vzadu na jedné z prodloužených sanic, které mívaly i tvarované šlapky, druhou nohou se odrážel a držel se opěradla a s tímhle primitivním dřevným křesílkem mohl na hladké cestě dosáhnout i slušné rychlosti. Nu a když se vlček pořádně rozjel, naskočil si

oběma nohama do šlapek a už to frčelo. A to ještě mohl před sebou na sedátku někoho vézt. Některé vlčky byly ovšem i kolářsky či truhlářsky krásně vypracované a zdobené, opatřené dokonce ruční nebo nožní brzdou. Na starých fotografiích a zimních pohlednicích na renwolfech půvabně spočívají dámy v kloboučcích a se štuclíky a nechají se vozit vzadu saňoběžčími a příležitostně se i svezoucími pány ve svetrech. A proč že se vlastně říkalo renwolf neboli vlček? Zřejmě ten název souvisí právě s těmi atypickými, po straně do výšky vybíhajícími tyčkami, spojenými rukojetí. Vlk nebo i vlček se totiž říkalo v češtině i v němčině také neužitečné ratolesti stromu, kteráž, jak praví Josef Jungman ve svém slovníku – se proto odřezává, aby dobrým ratolestem potravy neujímala. Anebo, že by pro ty železné zoubky brzd? Renwoly – doslova běžící vlčky – najdeme dnes už většinou jen v muzeích, ovšem taková saňoběžka se docela dobře hodí i pro zimy současnosti. Však v mnoha krkonošských vsích s ní dodnes jezdívají na nákup. Ale jestli chcete vidět ty nejhezčí opravdové krkonošské vlčky na sněhu, stačí vyrazit na slavné vysoké Závody postaru anebo si zajet do Roprachtic, do kolářské a truhlářské dílny k Noskům.

Vokopiště

Pochváleno budiž léto, čas žní a senoseče! Sena bývala zvláště v chalupnickém horáckém kalendáři časem výjimečným. O zelených žních bývalo všude plno ťukání naklepávaných kos i zvláštní ostré vůně trávy a slunce. Sekáči se půjčovali i hodně vysoko do nepřístupných strání, sousedé si podle prastarého lučního zákona rádi vypomáhali a večer, kdy se rozvoněly posekané luky nejvíc, zavěsili kosy do stodol a stromů na sadě a sešli se v hospodě, aby cinknutím půllitrů a štamprlí rezkovačky nebo honcouky zahájili čas hrábí a sušení. Senoseč bývala zákonem, který velel posekat, rozházet, párkrát obrátit, na noc shrabat do kupek, případně přikrýt, ráno zase rozházet, podle potřeby obrátit, navečer znovu kopit – a tak zas a znova, celý cyklus pětkrát či šestkrát opakovat, a to i na ne právě rovných plochách a snadno přístupných terénech – a k tomu neustále hlídat počasí

a číhat na déšť se zaklínadlem „ježišmarjá seno!“. Čím větší louka, tím více kupek na noc, aby rosou nezvlhlo už polosuché seno. To se ráno roztřásalo už jen těsně kolem místa, kde kupa stála. Nu a taková, zpravidla okrouhlá nevelká plocha s výše nastlaným rozloženým senem, ta se nazývala okopiště, tedy místo okolo kopy. Dobré stříbřité horské seno plné léčivých bylin, to byl celý majetek, zásoba na zimu pro dobytek i lesní zvěř, výstýlka obrovské půdy a peřina chalupy pro čas sněhu a mrazu. A tak není divu, že se hórák díval skrz prsty na všechny luftáky a přilezlíky, co zákony horské senoseče neznali a vesele trajdali po horských loukách, aniž by jim došlo, že tráva polehlá pod jejich botou se bude špatně sekat. A tak bylo možno z oken chaloupek ve stráních zaslechnout i hlasné klení: „Zas už ten utrejš s tím nemrátem pelhoněj louku a motaj se po vokopištěti.“

Vyvejtkovat

V čase vánic a závějů na Krkonoších platilo – horák neprohazuje, horák sešlapává! Na vzdálenosti mezi chalupami, které se rozložily po horských stráních, kam by přišel s lopatou? Pravda, když sjelo ze střechy rovnou na zápraží, muselo se i kopat a házet až na dvakrát, na dvě patra na sebe. To se pak chodilo do stavení i tunelem, anebo rovnou oknem. Stoletá zima byla podle paseckého pamětníka Josefa Špidlena na přelomu let 1941 a 1942; to mrzlo šedesát dní a nejvyšší teplota byla pět pod nulou. Rok nato přišel velký sníh a ve Františkově u Hásků za alejí lip od hospody ke kapličky ležela navátá hromada sněhu ještě v červnu, což už je dnes výjimka málem i na Kotli, a vedle té hromady se zelenal jetel. Dodržovat namáhavě vyšlapanou sněhovou stezku, to byl nepsaný zákon. Když z udusané stopy sjela noha do závěje, bylo třeba díru zašlapat. Co kdyby propadlina do rána zmrzla a tomu, kdo by šel ještě ráno za tmy, tak jako chodívali v Pasekách třeba struhaři z Havírny, se noha zvrtila? Přece jen ale bývalo tu a tam slyšet Anku Cestáčkovu, jak hromuje: „Nemráte jeden, nemoh ses vrátit? Zas je tam díra!“ A aby se bezpečné bílé stezky daly najít i ve vánici a taky aby se neztratily pod novými

přivaly sněhu, lemovali je horáci po obou stranách větvičkami. Cesty se zkrátka „vyvejtkovaly“, aby horák trefil i v mlze, a šlápl-li vedle tvrdého chodníčku a propadl se třeba až po kolena, honem tu špatnou šlépěj za zeleným smrčím udusal. Navigační materiál byl snadno dosažitelný a tmavá zelená barva jehličí byla na sněhu dobře vidět. Stejně tak si posléze i první skijáci značili doskočiště svých sněhových můstků a orientační tyčové značení je vlastně totéž, i když podél hřebenových cest už se osazují dřeva téměř dvoumetrová. Nu a na jaře, když začal odtávat sníh, objevilo se po stráních podivuhodné bílé předivo udusaných sněhových stezek a tahle zimní mapa zůstávala dobře patrná často až do pozdního jara. Ani rozvoj civilizace obtížné přírodní podmínky a zákonitosti horské zimy nezměnil. Snad jen naše lidské přebývání v nich mohou vymoženosti moderní doby učinit snesitelnější. Stále se budou dveře horských chalup otevírat dovnitř, protože za dveřmi může být závěj. Stále je a bude na horách „půl roku zima a půl roku zejména“ a bez sněžné frézy horák nebude sníh vyhazovat, ale sešlapávat, protože k cestě či silničce je i pěkný kus cesty.

Záhonění

„Svatý Prokop hříba nakop“, praví jedna ze starých českých pranostik. Sotva ale popisovala jen letní příhodu dobrotivého sázavského poustevníka, posléze opata tamního kláštera a také patrona země české, i když právě s pověstným Prokopovým pobytem v sázavských lesích vznik té pranostiky souvisí. Heslovitě totiž rýmuje dobrou radu: Nezapomeň, že na svatého Prokopa začínají ve velkém růst houby, přímo s motykou na ně můžeš jít! A to jsme také u vzniku jedné lidové tradice dochované na Vysocku v Krkonoších, totiž u „záhonění“. Svatý Prokop je patronem horníků a zemědělců. Není divu, řecké prokopos od koptó – kopati, bítí, tlouci – značilo vpřed razící, v hornictví ovšem zvláště potřebné. Navíc, sázavský opat podle pověsti oral s čertem a pluh či hak, jak známo, dobře nahradil motyku. A když už jsme u té orby – pruh pole rozdělený rozorem od sousedních, pruh, na jehož okrajích se půda z obou stran naháněla ke středu, se nazýval záhon. Orba půdy do záhonů byla velkým pokrokem, pluh odvaloval hlínu na stranu a tvořil hluboké brázdy, kdežto rádlo v půdě jen zanechalo rýhu. Teprve vyvýšené záhony bránily rostliny proti nadbytečné

vlhkosti, i v naprosté rovině stála voda v rozorech a neškodila. Technologie nejen orby, ale i setí do řad na rozory se udržela velmi dlouho, často se i ve starých textech setkáme s obraty jako „zanechal synovi nejeden záhon pole“. Jenže kampak do lesa s pluhem! Pěkně motykou, jako kdysi v poli a ještě dnes v zahradách, je třeba si prý právě na svatého Prokopa vyhlédnout nějaké pěkné místo, udělat si maličký záhon a dobře si ho v rozích vyznačit třeba šiškami nebo klacíky. Ať už přímo na tomto, jakž takž připraveném pozeměčku, v jehož rozorech se symbolicky či doopravdy drží pro houby tolik potřebné vlhko, anebo kdekoli, kam jako hledači pak do lesa vstoupíme, měli bychom najít hub, kolik jen uneseme. Že by tu byl ale přece jen základ nějaké staré magické praktiky? Pravdou je, že na Vysocku, zvláště při okrajích lesů, takové záhonky po svatém Prokopu dodnes najdeme. Jak je vidět, tento známý světec měl být prohlášen ještě patronem houbařů, i kdyby jako český patron přišel k vyznavačům jednoho z nejrozšířenějších českých koníčků jenom tím svým svátkem 4. července, kdy začínají houby růst, anebo jen skrze své jméno, kopání a záhonění.

Vlček ↗
Bývalá hospoda U Mařatků ve Vysokém nad Jizerou ↘

Jan Buchar na lyžích

Krkonošské nářečí
aneb co to je, když se řekne... 1

Vydala Správa Krkonošského národního parku v roce 2025

Text: © Eliška Pilařová

Fotografie: © Kamila Antošová, Jiřina Šmídová (Mužíková),
Jan Štursa, archiv Krkonošského muzea Správy KRNAP

© 2025, Správa Krkonošského národního parku,
Dobrovského 3, 543 01 Vrchlabí

ISBN: 978-80-7535-184-5

PILAŘOVÁ, Eliška. Krkonošské nářečí: aneb co to je, když se řekne... 1. 2.
Vrchlabí: Správa KRNAP, 2025. ISBN 978-80-7535-184-5

NEPRODEJNÉ.

112

SOS

150

HASIČI

155

LÉKAŘ

158

POLICIE

602 448 338 nebo **1210**

(+48) 985 nebo **601 100 300**

HORSKÁ SLUŽBA (CZ) / GOPR (PL)